

15-amaliy dars

Mavzu: Vaqtli qatorlar modellashtirish usullari

Darsning maqsadi

Talabalarga:

- vaqt qatorlarini modellashtirishning asosiy usullarini tushuntirish,
  - har bir usulning afzallik va cheklovlarni amalda ko'rsatish,
  - oddiy bashoratlar tayyorlashni o'rgatish.
-

1. Nazariy qisqacha eslatma

Vaqtli qator – bu vaqt bo'yicha kuzatilgan iqtisodiy yoki ijtimoiy ko'rsatkichlar ketma-ketligi: ($Y_1, Y_2, \dots, Y_t$).

Vaqtli qator modellashtirish usullari:

1. **Trend modellashtirish**
    - Chiziqli: ($Y_t = a + b t + \varepsilon_t$)
    - Kvadrat: ($Y_t = a + b t + c t^2 + \varepsilon_t$)
    - Eksponensial: ($Y_t = a e^{bt}$)
    - **Afzallik:** oson va tez, uzoq muddatli yo'nalishni ko'rsatadi
    - **Cheklov:** qisqa muddatli tebranishlar va mavsumiylikni hisobga olmaydi
  2. **Harakatlanuvchi o'rtacha (MA)**
    - Oddiy yoki vaznli o'rtacha
    - Tez-tez qisqa muddatli tebranishlarni yumshatadi
    - Formulasi:
$$[\frac{Y_{t-1} + Y_t + Y_{t+1}}{3}]$$
  3. **Avtokorrelyatsion modellar (AR)**
    - Bugungi qiymat oldingi qiymatlarga bog'liq:
$$[Y_t = \alpha + \beta Y_{t-1} + \varepsilon_t]$$
    - Qisqa muddatli prognozlar uchun mos
  4. **ARMA va ARIMA modellari**
    - **ARMA(p,q):** avtokorrelyatsiya + harakatlanuvchi o'rtacha
    - **ARIMA(p,d,q):** differensiallash orqali trendni yo'qotish + ARMA
    - **Afzallik:** murakkab dinamikani hisobga oladi, mavsumiylikni qo'shish mumkin
  5. **Mavsumiy ARIMA (SARIMA)**
    - ARIMA + mavsumiy indekslar
    - Choraklik, oylik va haftalik vaqt qatorlari uchun mos
-

2. Amaliy vaziyat

Korxonaning 2019–2024 yillarda yillik daromadi (mln so‘m) berilgan.

Yil Daromad (mln so‘m)

2019 100

2020 120

2021 135

2022 150

2023 165

2024 180

Topshiriq: Excel’da grafik chizing, trendni aniqlang, harakatlanuvchi o‘rtachani hisoblang.

---

3. Bosqich 1: Trend modeli

- Chiziqli trend:
[
$$Y_t = a + b t$$

]
  - Excel → Insert → Trendline → Display Equation
  - Bashorat qilish: ($Y_{2025} = a + b \cdot 7$)
-

4. Bosqich 2: Harakatlanuvchi o‘rtacha

- 3 yillik MA:
[
$$MA_t = \frac{Y_{t-1} + Y_t + Y_{t+1}}{3}$$

]
  - Excel formula: =AVERAGE (Y2:Y4)
  - Xulosa: qisqa muddatli tebranishlar yumshaydi
-

5. Bosqich 3: AR(1) modeli

- Avtokorrelyatsiya tekshirish:
[
$$r = CORREL(Y_t, Y_{t-1})$$

]
  - Model qurish: Data Analysis → Regression
-

6. Bosqich 4: ARIMA modeli (soddalashtirilgan)

- Trendni differensiallash:
[
 $\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1}$
]
  - Qoldiqga ARMA modeli qo'llanadi
  - Excel yoki Python yordamida qisqa muddatli prognoz
-

7. Bosqich 5: Bashoratni tayyorlash

- Trend + qoldiq + mavsumiylik (agar mavjud bo'lsa)
  - 2025 yil prognozi olinadi
-

8. Amaliy dars yakuni

Talaba:

- ✓ vaqt qatorlarini tahlil qildi
  - ✓ trend, MA va AR modelini hisobladi
  - ✓ ARIMA soddalashtirilgan prognoz tayyorladi
  - ✓ natijalarni iqtisodiy jihatdan sharhladi
-

9. Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Narxlar indeksi yoki inflyatsiya bo'yicha vaqt qatori tuzing.
2. Har 3 usul natijasini solishtiring.
3. Qaysi model qaysi sharoitda samaraliroq ekanini baholang.